

ΔΗΜΟΣ ΝΑΞΟΥ ΚΑΙ ΜΙΚΡΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ
MUNICIPALITY OF NAXOS AND SMALL CYCLADES

ΝΑΞΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΤ΄ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

«Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»

Δαμαριώνας Νάξου, 30 Αυγούστου - 2 Σεπτεμβρίου 2018

ΤΟΜΟΣ Α΄

NAXOS

MINUTES OF THE 6TH SCIENTIFIC CONFERENCE

“Naxos throughout the centuries”

VOLUME I

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βασίλης Φραγκουλόπουλος

EDITOR

Vassilis Fragoulopoulos

ΝΑΞΟΣ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2021

Η ΝΑΞΟΣ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΠΑΤΜΟΥ (13^{ΟΣ} - 16^{ΟΣ} ΑΙ.)

Μαρία Γερολυμάτου

*Δρ Ίστορίας, Διευθύντρια Έρευνών
Ίνστιτούτο Ίστορικών Έρευνών, Έθνικόν Ίδρυμα Έρευνών
(e-mail: mgero@eie.gr)*

Η Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου ιδρύθηκε τὸ ἔτος 1088 ἀπὸ τὸν ὄσιο Χριστόδουλο τὸν Λατρηνό. Πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες σὲ λειτουργία μονές, μὲ ἀδιάλειπτη παρουσία καὶ μεγάλη ἀκτινοβολία ὄχι μόνον στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Ἡ γεωφυσικὴ διαμόρφωση τοῦ νησιοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη νεροῦ ἀνάγκασαν γρηγόρα τοὺς μοναχοὺς νὰ στραφοῦν πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Τὸ πρῶτο μετόχι τῆς Μονῆς βρισκόταν στὴ δυτικὴ Κρήτη¹. Παράλληλα, χάρις στὴν αὐτοκρατορικὴ εὐνοία, ἡ Μονὴ ἀπέκτησε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. μεγάλες ἐκτάσεις γῆς στὴν εὐφορὴ κοιλάδα τοῦ Μαιάνδρου². Ἡ ἀπώλειά τους στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., ὅταν δημιουργήθηκαν τὰ ἐμψράτα τοῦ Ἰδινίου καὶ τοῦ Μεντεσέ, ἀπετέλεσε πλῆγμα γιὰ τὴ Μονή. Στὸ δευτέρου μισὸ τοῦ 13ου αἰ., ἴσως καὶ ἐνωρίτερα, ἡ Μονὴ ἐπεξέτεινε τὴν ἀκίνητη περιουσία της στὴν Κῶ³, ἐνῶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ. ἀπέκτησε κτίματα στὸ βόρειο καὶ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο καὶ συγκεκριμένα στὴ Χίο καὶ τὴ Λήμνο⁴. Κατὰ τοὺς νεώτερους χρόνους μαρτυρεῖται μεγάλος ἀριθμὸς μετοχιῶν στὴ Σάμο⁵, καθὼς καὶ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων (Νάξο, Πάρο, Μῆλο, Σαντορίνη, Ἀμοργό, Κύθνο, Σίφνο, Κέα)⁶. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ ἀνιχνεύσουμε τεκμήρια παρουσίας τῶν Πατμιωτῶν στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.

Μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία καὶ τὸν διαμελισμὸ τῶν ἐδαφῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας οἱ Κυκλάδες πέρασαν σὲ ξένη κυριαρχία. Ἡ Πάρος, ἡ Μῆλος καὶ ἡ Νάξος ἔγιναν κτίση τῶν Sanudo. Ἡ Ἄνδρος ἦταν ἴσως ἀρχικὰ κτίση τοῦ Marino Dandolo, πρὶν περιέλθει καὶ αὐτὴ στοὺς Sanudo ποὺ τὴν παραχώρησαν στὴ συνέχεια ὡς φέουδο στοὺς Dandolo. Μέλη τῆς οἰκογένειας Ghisi κατέλαβαν τὴν Τήνο καὶ Μύκονο, καθὼς ἐπίσης τὴ Σκύρο καὶ τὶς Σποράδες⁷. Ἡ περίοδος τῆς λατινικῆς κυριαρχίας στὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων ἔληξε μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ὀθωμανῶν τὸ 1537. Ὡστόσο, οἱ Ὀθωμανοὶ δὲν ἀνέλαβαν ἀπευθείας τὴ διοίκηση τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ ἐπέτρεψαν στὸν τελευταῖο δούκα Ἰωάννη Δ΄ Crispo νὰ παραμείνει στὴ θέση του

1. *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, *Αὐτοκρατορικά*, ἐκδ. Ἔ. Βρανούση, Ἀθήνα 1980, ἀρ. 21; Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, τ. 6, ἀρ. 43, 44.
2. *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, ἀρ. 13.20-22.
3. *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 3, *Πατριαρχικά*, ἐκδ. Μ. Γερολυμάτου, Ἀθήνα 2016, ἀρ. 4, 5 καὶ σελίδες 74-78.
4. *Έγγραφα Πάτμου*, τ. 1, ἀρ. 16.16-19, ἀρ. 44.
5. Π. Μιχαλάκης, Ἅγιος Ἰωάννης (Κολόνα). Μετόχι τῆς μονῆς Πάτμου στὴ Σάμο, στὸ: *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. 1, Ἀθήνα 1998, σ. 181-194.
6. Βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ ἀρχιμανδριτοῦ Πλάτωνος Κρηκῆ (Π. Κρηκῆς, *Τὰ μετόχια τῆς μονῆς Πάτμου*, Ἀθήνα 2000), ὁ ὁποῖος στηρίζεται σὲ πολὺτιμο ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, δυστυχῶς ὅμως δὲν παραπέμπει λεπτομερῶς σὲ αὐτό.
7. Μ. Koumanoudi, *The Latins in the Aegean After 1204: Interdependence and Interwoven Interests*, στὸ: *Urbs capta. The Fourth Crusade and its Consequences. La IVe Croisade et ses conséquences* (Réalités byzantines 10), Paris 2005, σ. 247-265. Γιὰ τὴν Ἄνδρον, βλ. Δ. Πολέμης, *Ἱστορία τῆς Ἄνδρου*, Ἄνδρος 1981, σ. 55-56.

καταβάλλοντας φόρο ύποτέλειας⁸. Την εποχή αυτή εμφανίζονται οι πρώτες σαφείς αρχαιακές μαρτυρίες σχετικά με τη δραστηριότητα των Πατριωτών στη Νάξο. Τον Μάιο του έτους 1572 ο Ιωσήφ Νάζι⁹ που άσκούσε την εξουσία έξ ονόματος του σουλτάνου Σελήμ Β' έδωσε έντολή στον διοικητή της Νάξου Nicolò de Marin να άναγνωρίσει τη φορολογική άτέλεια (*gratia*) την όποία είχε ή Μονή άπό την έποχή των προηγουμένων δουκών (*signori passati*)¹⁰. Άνάλογη διαταγή είχε εκδώσει ό Νάζι τό 1567 και 1568 προς τον τότε διοικητή (governator) Francesco Coronello. Η άτέλεια άφορούσε μάλλον στο δικαίωμα της Μονής να έξάγει άγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα άπό τη Νάξο. Άνάλογα προνόμια είχαν παραχωρηθεί στη μονή του Θεολόγου άπό τις βενετικές άρχές της Κρήτης¹¹. Με τό ίδιο έγγραφο δόθηκε στη Μονή άδεια να μεταφέρει (άτελως) κάθε χρόνο έκατό όρυκτους λίθους - καολίνη και ποζολάνη που χρσιμείναν ως οικοδομικό ύλικό- άπό τη Μήλο στην Πάτμο¹². Κομιστής του γραμματος του Νάζι προς τον διοικητή ήταν ό *έπίτροπος* (guardiano) της Μονής παπα-Κλήμης. Ίσως ταυτίζεται με τον ιερομόναχο Κλήμη άπό την Κω ό όποιος πέθανε τό 1588¹³. Η άναφορά σέ *έπίτροπο* έπιφορισμένο με τη διαχείριση των ύποθέσεων της Μονής στη Νάξο ύποδηλώνει ότι τό 1572 είχε ήδη δημιουργηθεί ό πυρήνας της άκίνητης περιουσίας της Μονής στο νησί.

Την ίδια περίοδο ή Μονή εμφανίζεται να έχει στην κυριότητά της άκίνητα και σέ άλλα Κυκλαδονήσια. Τό 1578 χρονολογείται ή πρώτη γνωστή *προσίλωσις* άκινήτων στην Πάρο, ή όποία άπετέλεσε τον πυρήνα του μετοχίου του Εύαγγελισμοῦ¹⁴. Στη Μήλο ή έκκλησία του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου του έπιλεγόμενου Σιδεριανού στη νοτιοδυτική μεριά του νησιού, ή όποία μαρτυρείται ήδη τό 1529, έγινε μετόχι της μονής Πάτμου άνάμεσα στο 1575 και τό 1613¹⁵.

8. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565. Ιωσήφ Νάκης, Ιουδαίος δούξ του Αιγαίου πελάγους 1566-1579. Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Έρμούπολη 1924 (άναντύπωση Αθήνα 1985), σ. 15-16. Β. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, τ. 1, Leiden 1982, σ. 73-75.
9. Ο Νάζι ήταν Έβραίος μαράνος που βρήκε καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α'. Καλλιέργησε επίσης άριστες σχέσεις με τον διάδοχο του τελευταίου, Σελήμ Β'. Δέν έπισκέφθηκε ποτέ τη Νάξο, αλλά διοικούσε μέσω των ανθρώπων του. Η περίοδος της έμμεσης διοίκησης της Νάξου μέσω του Νάζι, έληξε τό 1579 με τον θάνατο του Νάζι (Slot, *Archipelagus turbatus*, τ. 1, σ. 90-97).
10. Χ. Μαλτέζου, *Σχέσεις της μονής Πάτμου με τον δυτικό κόσμο. Αρχαιακές άποδείξεις (13^{ος}-18ος αι.)*, (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 73) Αθήνα 2017, τ. 1, σ. 205-206 άρ. 43.
11. Μαλτέζου, *Σχέσεις* Σ 5 σ. 276-279.
12. Βλ. Th. Sansaridou-Hendrickx and B. Hendrickx, The post ducal ducs of Naxos of the "per dignità First Duchy of Christendom": a Reexamination and Assessment, *Journal of Early Christian History*, 3 (2013), 94-96, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.
13. Χρ. Φλωρεντής, *Βραβείον της Τεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου* (Διπτύχων Παράφυλλα 1), Αθήνα 1980, σ. 9 στ. 172. Τό Βραβείον της Μονής Πάτμου παραδίδει τα όνόματα τριών ιερομονάχων με τό όνομα Κλήμης στα χρόνια γύρω στο 1560 με 1580. Ο ένας ήταν ό οικονομός του μετοχίου του Στύλου, ό όποιος πέθανε στην Κρήτη (†1558) (Φλωρεντής, *Βραβείον*, σ. 2 στ. 35-36.). Αυτός είναι συνεπώς άδύνατο να ταυτίζεται με τον κομιστή της έπιστολής του Νάζι. Ο δεύτερος ήταν ό ιερομόναχος Κλήμης ό Αντιμαχίτης (άπό τό μετόχι της Άντιμαχίας της Κω), ό όποιος πέθανε τό 1565 (Φλωρεντής, *Βραβείον*, σ. 3 στ. 62). Ο τρίτος ταυτίζεται ίσως με τον κομιστή της έντολής.
14. Τερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου. Αρχαιακός φάκελλος 62 (Πάρου). Πρόκειται για έπικυρωμένο αντίγραφο και άποτελεί αυτόγραφο του Νικηφόρου Χαρτοφύλακος, ό όποιος έγινε ήγούμενος της Μονής Πάτμου γύρω στο 1601-1602. Βλ. επίσης Κρικρής, *Μετόχια*, σ. 173-174.
15. Κρικρής, *Μετόχια*, σ. 164-165. Τό κυριότερο μετόχι της Πάτμου στη Μήλο ήταν τό μετόχι του Χριστού στην περιοχή της Ζεφυρίας. Σύμφωνα με κτητορική έπιγραφή, ό ναός χτίστηκε -πιθανότατα άνακαινίστηκε- με πρωτοβουλία του ιερομόναχου Βενεδίκτου (†1636), μετέπειτα ήγουμενός της Πάτμου (Α. Ποζιόπουλος, "Τό

Ἡ πληροφορία τοῦ γράμματος τοῦ Νάξι σχετικὰ μὲ τὴν ἀνανέωση παλαιῆς διαταγῆς τῶν δουκῶν τοῦ Ἀρχιεπελάγου παραπέμπει ἴσως σὲ σχέσεις τῆς Μονῆς μὲ τὴ Νάξο πρὶν ἀπὸ τὸ 1537, ὅποτε τὸ νησί περιῦλλε στὴν ἐπικυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἰησουίτη μοναχοῦ Robert Saulger σχετικὰ μὲ τὸ προσκυνηματικὸ ταξίδι τοῦ δούκα τῆς Νάξου Guilielmo B' Crispo στὴν Πάτμο γύρω στὸ 1455-1456 δὲν πρέπει νὰ ἀπορριφθεῖ ἀβασάνιστα¹⁶. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ ὁ δούκας μετέβη στὴν Πάτμο συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Νάξου καὶ ἀφιέρωσε ἀσημνία λυχνία στὸ Σπίλαο τῆς Ἀποκάλυψης. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν τοῦ Saulger εἶναι γενικὰ ἀμφισβητήσιμη, καθὼς ὁ συγγραφεὺς δὲν στηρίζεται σὲ ἀξιόπιστες γραπτὲς πηγές. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἰησουίτης μοναχὸς ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς τῆς ἐποχῆς του (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 17ου αἰ.), μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἀναβίωση τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς οἰκογένειας Sommaripa¹⁷. Αὐτό, ὡστόσο, δὲν ἀποκλείει ὅτι στὸ ἔργο του περιέχονται ἐπίσης πληροφορίες οἱ ὁποῖες στηρίζονται σὲ ἀληθεῖς προφορικὲς παραδόσεις. Μία τέτοια περίπτωση ἴσως εἶναι αὐτὴ ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ προσκυνηματικὸ ταξίδι τοῦ Guilielmo B' Crispo στὴν Πάτμο καὶ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς ἀκτινοβολίας τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου στὰ νησιὰ ποὺ ἀνῆκαν στὴ σφαῖρα ἐλέγχου τοῦ δουκάτου τοῦ Ἀρχιεπελάγου.

Ἡ Μονὴ Πάτμου εἶχε γίνει γνωστὴ στὴ Δύση ἀπὸ τὸν 12ο ἢ 11ο αἰῶνα, στὸ πλαίσιο τῆς «γνωριμίας» ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Δύση τὴν περίοδο τῶν σταυροφοριῶν. Γύρω στὸ 1189-1190, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴν Γ' σταυροφορία, ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος-Αὐγουστος προσπάθησε νὰ ἀποκτήσει, χωρὶς ἐπιτυχία, τὸ λείψανο τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου. Ἀνάλογες ἀπόπειρες εἶχαν γίνει μὴ δεκαετία περίπου ἔνωρίτερα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ νορμανδοῦ βασιλέα τῆς Σικελίας καὶ συνδέονται μὲ τὸ «κυνήγι» τῶν ἱερῶν λειψάνων στὴ Δύση αὐτὴ τὴν ἐποχὴ¹⁸. Στὴν Πάτμο γράφηκε τὸ Βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, τὸ ὁποῖο εἶχε μεγάλη ἐπίδραση στὴ δυτικὴ Ἐκκλησία. Τὸ προσκυνήμα τοῦ Guilielmo Crispo καὶ τοῦ ἐπισκόπου Νάξου ἐρμηνεύεται πιθανῶς μὲσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο καὶ ἀποτελεῖ μὴ ἔνδειξη προσέγγισης ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς ὀρθοδόξους τῶν Κυκλάδων.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε *a priori* ὅτι στὶς πρώην βυζαντινὲς κτίσεις ἢ λατινικὴ ἐξουσία καὶ συνακόλουθα ἢ λατινικὴ ἐκκλησία λειτουργοῦσαν ἀρνητικὰ στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ὀρθοδόξους¹⁹. Στὴ διάρκεια τῆς βενετοκρατίας οἱ Πατμῶτες διατήρησαν ἄριστες σχέσεις μὲ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Κρήτης, ἐνῶ ἡ παρουσία τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν στὰ Δωδεκάνησα δὲν ἐπηρέασε ἀρνητικὰ τὴ Μονή. Ἀντιθέτως, ἡ τελευταία ὄχι μόνον διατήρησε τὰ κτίματά της στὰ νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου²⁰, ἀλλὰ ἀπέκτησε καὶ ἄλλα, μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἰωαννιτῶν καὶ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κολοσσῶ (Ρόδου)²¹. Βεβαίως, ἡ μονὴ Πάτμου εἶχε ἑδαφικὴ βάση στὴν Κρήτη, ὅπως καὶ στὴν Κῶ καὶ τὴ Λέρο ἢδη πρὶν οἱ περιοχὲς αὐτὲς περιέλθουν στοὺς Βενετοὺς καὶ τοὺς Ἰωαννίτες ἀντίστοιχα. Φαίνεται ἐπίσης ὅτι εἶχε ἀποκτήσει

μοναστήρι τοῦ Χριστοῦ» μετόχι τῆς μονῆς Πάτμου στὴ Μῆλο, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου, σ. 147-149. Κρικῆς, *Μετόχια*, σ. 157)

16. R. Saulger, *Ἱστορία τῶν ἀρχαίων δουκῶν τῆς Νάξου καὶ τῶν λοιπῶν ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου πελάγους*, Παρίσι 1698, σ. 146-147.

17. B. Slot, *Οἱ Σανούδοι καὶ τὸ δουκάτο τῆς Νάξου*, *Φλέα* 33 (Γενάρης-Μάρτης 2012), σ. 5-7.

18. M. Gerolymatou, *D'Artemis à saint Christodoule. Le pèlerinage à Patmos (XIIe-XVe siècles)*, στό: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinischen Pilgerwesen und seine Wurzeln*, ἐκδ. D. Ariantzi - I. Eichner, Mainz 2018, σ. 97-105, ἐδῶ 102.

19. Slot, *Archipelagus turbatus*, σ. 57-60.

20. Βλ. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τ. 6, ἀρ. 115 σ. 260-261.

21. Μαλτέζου, *Σχέσεις*, ἀρ. 25.

μεμονωμένα ακίνητα στη Νάξο ήδη στα πρώτα χρόνια του 16^{ου} αι. και σε κάθε περίπτωση πριν από το 1537, όποτε η Νάξος περιήλθε στην επικυριαρχία των Όθωμανών. Το 1536 ο καθολικός δουκικός καγκελλάριος Jacomo Padovan, η οικογένεια του οποίου σχετιζόταν με τη μονή των Φραγκισκανών στα Άγγιδια, κληροδότησε με τη διαθήκη του ένα κτήμα στη μονή Πάτμου και ένα άλλο στην καθολική εκκλησία της Βαθυκοιλιώτισσας. Έξέφρασε μάλιστα την επιθυμία του να ταφεί στον δίδυμο ναό (καθολικό και όρθόδοξο) της Θεοσκεπάστης²². Εύγλωττη μαρτυρία της ώσμωσης μεταξύ καθολικών και όρθόδοξων.

Η παρουσία της Μονής στη Νάξο στο πρώτο μισό του 16ου αι. προκύπτει από μία σειρά άλλων ενδείξεων. Η πληροφορία ότι με την εντολή του Νάξι επικυρώνονταν προνόμια που είχαν παραχωρηθεί από *προηγούμενους* δούκες είναι μία τέτοια ένδειξη²³. Επίσης, από έμμεση αναφορά γνωρίζουμε ότι γύρω στο 1540 η μονή είχε κτήματα στην εύφορη και καλά άρδευόμενη κοιλάδα του Παρατρέχου. Τα ακίνητα αυτά είχαν περιέλθει στην κατοχή της με τη μέθοδο των δωρεών τόσο από ευσεβείς καθολικούς, όπως για παράδειγμα ο Jacomo Padovan, όσο και από όρθόδοξους. Το 1539 η Άννα σύζυγος Θεοδώρου Μενδρινού άφησε με διαθήκη στην άνεψιά της το ήμισυ ενός άμπελιού και το παπτιήρι με την υποχρέωση να δίνει εις το διηνεκές κάθε χρόνο ένα μέτρο κρασι στον *μέγαν Θεολόγον της Πάτμου*²⁴. Η διαθέτης όρισε ότι σε περίπτωση που οι κληρονόμοι της πεθάνουν χωρίς νόμιμους απογόνους, όλα τα περιουσιακά στοιχεία που τους άφηνε θα περιέλθουν στη μονή Πάτμου (*ο μέγας Ιωάννης ο Θεολόγος της Πάτμου κληρονόμος και καθολικός νικοκύρις εις αυτά*)²⁵. Το 1551, σε προικοσύμφωνο όρίζεται ότι νιόπαντρο ζευγάρι θα κληρονομήσει, μεταξύ άλλων, το μισό της *κατζάγρας* στη θέση Καλαμούρια, όποιο έπιλέξουσι, με την υποχρέωση να δίνουν κάθε χρόνο στον μεγάλο Θεολόγο της Πάτμου ένα μέτρο κρασι και ένα πετεινόπουλο²⁶.

Η οικογένεια των Μενδρινών είναι γνωστή από διάφορα έγγραφα του πατριαρχικού αρχείου. Μέλη της ήταν κληρικοί και ταβουλλάριοι που δραστηριοποιούνταν τόσο στην Πάτμο²⁷, όσο και στη Νάξο²⁸. Το 1544 ο ιερέας Μενδρινός από την Πάτμο έμφανίστηκε ως μάρτυρας μαζί με δύο *συντρόφους* του, δηλαδή συνεταίρους του, ενώπιον του ναξίου νοταρίου Μιχαλάκη Ροδαίου²⁹. Χάρης σε ένα νεώτερο μέλος της οικογένειας, τον Γεώργιο Μενδρινό, *φανερό νοτάριο Ναξίας*, γνωρίζουμε, σε λυτό αντίγραφο, το αρχαιότερο δικαιοπρακτικό έγγραφο, με χρονολογία το έτος 1592, το όποιο αφορά στην κατοχή ακίνητης περιουσίας από τη μονή Πάτμου στη Νάξο³⁰. Ο

22. B. Slot, Άγγιδια. Regione del Annunciata. Η τελευταία παρουσία της Βενετίας στις Κυκλάδες, *Φλέα* 38 (Απρίλιος-Ιούνιος 2013), σ. 11-12. I. Χατζάκης, Περίγραμμα των νομικών πηγών της Νάξου. I. Λατινοκρατία - τέλη 16ου αι., *Ναξιακά* 6 (2017), σ. 155.

23. Βλ. παραπάνω σ. 502.

24. I. Βισβίτη, Νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577), *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, 4 (1951), άρ. 21.20-26. Χατζάκης, Περίγραμμα Α, άρ. 1.18.29.

25. Βισβίτη, Νοταριακά έγγραφα, άρ. 21.32-39.

26. Βισβίτη, Νοταριακά έγγραφα, άρ. 78.18-24. Χατζάκης, Περίγραμμα Α, άρ. 1.18.

27. E. Ζαχαριάδου, Στην Πάτμο το δέκατο έκτο αιώνα. Ο καραβοκύρης κι επιχειρηματίας Διάκος της Κρητικής, *Έρασις* 28 (2011), σ. 89.

28. Βλ. τις περιπτώσεις που έχει συγκεντρώσει ό I. Χατζάκης (Χατζάκης, Περίγραμμα Α, Ιωάννης Μυριστικός Μενδρινός σ. 154 (έτος 1472), Αντώνης σ. 155 σημ. 93 (1688)).

29. Βισβίτη, Νοταριακά έγγραφα, άρ. 74.1-4.

30. Ίερά Μονή Άγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου. Άρχαιακός φάκελλος 61 (Νάξος), άρ. 1. Το έγγραφο εκδίδεται στο τέλος της μελέτης. Εύχαριστώ θερμά την Ίερά Μονή Πάτμου και τον υπεύθυνο του Αρχείου κ. Ιωάννη Μελιανό που μου προμήθευσε τον σχετικό φωτογραφικό ύλικό.

Μενδρινός σημειώνει ότι άντεγράψε από ένα επίσημο αντίγραφο (από το καθολικό μιάς κόπιας)³¹. Το πρωτότυπο είχε παρουσιάσει παρουσία αξιοπίστων και παρακαλετών μαρτύρων ο νοτάριος Σταμάτης Τούρος, ο οποίος ήταν μαζί με τον Δημήτρη Καρετζία *επίτροπος* της Μονής Πάτμου. Η δράση του Σταμάτη Τούρου (ή Τουρούς) καλύπτει χρονικά μία ευρεία περίοδο από το 1580 έως το 1614 τουλάχιστον, ενώ ο ίδιος υπήρξε αντιγραφείας παλαιότερων πράξεων³². Από την άλλη πλευρά παρέστη ενώπιον του νοταρίου ο Γάκωβος Χωματάς από τη Δρυμαλιά³³.

Η υπόθεση έχει ως εξής³⁴: ο Γιώργης του Χριστόφορου Κλουβάτου (ο οποίος αναφέρεται στο έγγραφο σε τρίτο πρόσωπο) είχε πάρει την απόφαση να μονάσει στην Πάτμο. Αφιέρωσε (*επροσίλωσε*) στη Μονή ένα χωράφι στην τοποθεσία της Μεσορράχης³⁵. Στο περιθώριο του εγγράφου έχει προστεθεί ότι αφιέρωσε επίσης ένα *πάσκουλο*³⁶, δηλαδή ένα βοσκοτόπι. Ίσως ο Μενδρινός παρέλειψε, εκ παραδρομής, να αντιγράψει το *πάσκουλο* και χρειάστηκε να το προσθέσει, εκτός και αν με αφορμή την αντιγραφή προστέθηκε ένα νέο περιουσιακό στοιχείο. Ο Κλουβάτος αφιέρωσε επίσης τρία χρυσά δουκάτα. Τα παραπάνω μοιάζει να αποτελούσαν την *άποταγή του*³⁷. Ταυτόχρονα ζήτησε να του παραχωρήσει η Μονή (*μισάρικο παντοτεινό*) την έκμετάλλευση ενός άμπελιού στην τοποθεσία της Μαναριάς³⁸. Το *μισάρικο* ήταν τύπος επίμορτης αγροληψίας στην οποία ο καλλιεργητής ανέλαμβανε χωρίς χρονικό περιορισμό την καλλιέργεια ενός χωραφιού (να *κρατεί μισάρικα παντοτεινά*). Ο κύριος του χωραφιού συμμετείχε κατά το ήμισυ στα έξοδα της έκμετάλλευσης, ενώ λάμβανε σε αντίστάθμισμα ένα τμήμα -όχι υποχρεωτικά το μισό- της παραγωγής³⁹. Εκτός από το άμπέλι της Μαναριάς, ο Γιώργης Κλουβάτος φαίνεται ότι ζήτησε από

31. Αρχαιακός φάκελλος 61, αρ.1.41-45. Για τον όρο *καθολικό*, βλ. το ερευτήριο της μελέτης του Αντωνίου Κατσουρού (Α. Κατσουρός, Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αι., *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου*, 5 (1955), σ. 85).
32. Δ. Π. Καραμπουλά - Γ. Ε. Ροδολάκης, Ο κώδικας *Vaticanus graecus 2639*, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798), Κέντρο Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού δικαίου, τ. 44. Παράρτημα 12, Αθήνα 2012-2013, σ. 88. αρ. 107, 140, 141, 142, 142α, 145, 146, 153, 156, 158. Χατζάκης, Περίγραμμα Ι, αρ. 1.36, όπου καταγράφονται και οι λοιπές δημοσιευμένες πράξεις του. Η υπογραφή του Σταμάτη Τούρου ως *νοτάριος βασιλικής άξιας* παρουσιάζει ενδιαφέρον, ενώ ταυτόχρονα θέτει ένα πρόβλημα. Στα υπόλοιπα σωζόμενα έγγραφα του υπογράφει απλώς ως *νοτάριος*. Σε ένα μόνο υπογράφει *από άφεντεικής εξουσίας νοτάριος* (Καραμπουλά - Ροδολάκης, Ο κώδικας *Vaticanus graecus 2639*, αρ. 142α).
33. Αρχαιακός φάκελλος 61, αρ. 1.2-5.
34. Αρχαιακός φάκελλος 61, αρ. 1.6-18.
35. Τα μικροτοπωνύμια είναι δύσκολο να ταυτιστούν. Στη Μεσορράχη φαίνεται ότι βρισκόταν η μονή (ή κτίματα της μονής) του Αγίου Θαλαλαίου. Θα πρέπει ίσως να εντοπιστεί στο οροπέδιο της Τραγαίας (Καραμπουλά - Ροδολάκης, *Vaticanus graecus 2639*, αρ. 73 [1752]).
36. Καραμπουλά - Ροδολάκης, *Vaticanus Graecus 2639*, λήμμα *πάσκουλον*, σ. 345.
37. Για την *άποταγή*, βλ. Ι. Μ. Κονιδάρις, *Νομική θεώρηση των μοναστηρικών τυπικών*, Αθήνα 1984, 97-107.
38. Σε διαθήκη του έτους 1719 ο διαθέτης αφήνει στη σύζυγό του ένα άμπέλι στη θέση *στού Κλουβάτου* (ή του *Κλουβάτου*), χωρίς αυτό βέβαια να μας προσφέρει κάποια πληροφορία για την ακριβή θέση του συγκεκριμένου άμπελιού (Καραμπουλά-Ροδολάκης, *Vaticanus graecus 2639*, αρ. 27). Σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου και 18ου αι. μαρτυρείται η θέση Μακαρία (Α. Συφωνίου-Καραπά, Γ. Ροδολάκης, Α. Αρτεμιάδη, *Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μπνιάτη, 1680-1689* (χ.φ. Γ.Α.Κ. 86) (Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού δικαίου, Αθήνα (1982-1983) 1990, αρ. 407). Καραμπουλά - Ροδολάκης, *Vaticanus graecus 2639*, αρ. 34). Ωστόσο, η γραφή *Μαναριάς* είναι αρκετά ευανάγνωστη στο έγγραφο.
39. Ι. Τ. Βιοβίτη, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577), *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού δικαίου* 4 (1951), σ. 131-132. Ί. Χατζάκης, Αγοραπωλησίες ακινήτων στο δικαστικό περιβάλλον της Νάξου του 16^{ου} αιώνα, *Επετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Ελληνικού δικαίου* 47 (2017), σ. 168 σημ. 137. Καραμπουλά - Ροδολάκης, *Vaticanus Graecus 2639*, σ. 88.

τῆ μονῆ Πάτμου ὡς *μισιάρικο παντοτεινὸ* καὶ τὸ ἀμπέλι τῆς Βουκολίνας⁴⁰. Τὸ ἴδιο ὥστόσο ἀμπέλι ἐμφανίζεται νὰ διεκδικεῖ ὡς *κοπιαστῆς* (ἀγρολίπτης) ὁ Ἰάκωβος Χωματᾶς, ὁ ὁποῖος παρίσταται κατὰ τὴ σύμβαση⁴¹.

Τὸ ἐγγράφο δὲν εἶναι ὀρθογραφημένο, οὔτε ἀκολουθεῖ τοὺς κανόνες τοῦ συντακτικοῦ. Ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς εἶναι ἀρκετὰ ἀδέξια μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται δυσνόητο. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει ὀρισμένα «περίεργα» σημεῖα. Ἄν ὁ Κλουβάτος ζήτησε πράγματι τὴ σύσταση τοῦ *μισιάρικου* μετὰ τὴν ἀπόφασί του νὰ μονάσει, αὐτὸ σημαίνει ὅτι προσπαθοῦσε νὰ διαπραγματευτεῖ γιὰ τὴν οἰκογένειά του, ἂν ὄχι γιὰ τὸν ἴδιο, ἕνα εἰσόδημα, ἀφοῦ θὰ εἶχε ἀναχωρήσει. Δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἀποκλειστεῖ ὅτι εἶχε κάνει τὴ συμφωνία σχετικὰ μὲ τὸ *μισιάρικο* σὲ παλαιότερη ἐποχὴ, πρὶν λάβει τὴν ἀπόφασί του, καὶ ὅτι ἐπανῆλθε ζητώντας τὸν ἐπανακαθορισμὸ τῆς σχέσης του μὲ τὴ μονῆ Πάτμου. Σὲ κάθε περίπτωσις ἡ σχέση τοῦ Κλουβάτου μὲ τὴν Πάτμο δὲν εἶναι ξεκάθαρη. Δὲν γνωρίζουμε οὔτε ἂν τὸ σχέδιό του πραγματοποιήθηκε.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Ἰάκωβος Χωματᾶς ἦταν *κολλιταράνος*, δηλαδὴ γείτονας, τοῦ ἀμπელიοῦ τῆς Βουκολίνας, γεγονός που τὸ ἔδινε ἕνα συγκριτικὸ πλεονέκτημα σὲ σχέση μὲ ἄλλους ἐνδιαφερόμενους στὴ διεκδίκηση τοῦ *μισιάρικου*⁴². Ὁ Γιώργης Κλουβάτος δὲν ἐμφανίζεται νὰ εἶναι παρὼν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐγγράφου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Χωματᾶ. Πιθανῶς, ὅταν μαθεύτηκε ὅτι ὁ Κλουβάτος σκόπευε νὰ ἀποσυρθεῖ στὴν Πάτμο, ὁ Χωματᾶς πρότεινε στὴ Μονὴ νὰ παραχωρήσει σὲ ἐκεῖνον τὸ ἀμπέλι τῆς Βουκολίνας ὡς *μισιάρικο*. Ἄλλωστε τὸ δίκαιο τῆς προτιμίας τοῦ ἔδινε αὐτὸ τὸ δικαίωμα. Ἡ Μονὴ παραχώρησε τελικὰ στὸν Χωματᾶ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ ἀμπელიοῦ τῆς Βουκολίνας, ὑπὸ τὴν αἴρεση ὅτι ἂν αὐτὸς δὲν εἶναι συνεπὴς στὶς ὑποχρεώσεις του, θὰ ἐκδιωχθεῖ, χωρὶς νὰ τοῦ ὀφείλεται καμία ἀποζημίωσις⁴³. Ὁ Χωματᾶς, σύμφωνα μὲ τὰ προβλεπόμενα σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, καταβάλλει τρία χρυσὰ νομίσματα ὡς *παντίκιν* (πρόκειται γιὰ τὸ *ἐμβατικίον*). Τὸ *παντίκιν* ἀνερχόταν στὸ 1/4 τῆς ἀξίας τοῦ ἀκινήτου ποῦ ὁ ἀγρολίπτης ἀνελάμβανε νὰ καλλιεργήσει⁴⁴. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν παραγωγή, αὐτὴ θὰ μοιραζόταν μεταξὺ τοῦ κυρίου, δηλαδὴ τῆς Μονῆς, καὶ τοῦ ἀγρολίπτη. Τὸ ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο τοῦ ἐγγράφου εἶναι ὅτι, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς Μονῆς, τὰ τρία χρυσὰ νομίσματα ποῦ ὁ Χωματᾶς θὰ πλήρωνε ὡς *παντίκιν* οἱ ἐπίτροποι τῆς Μονῆς θὰ τὰ ἔδιναν σὲ κάποιον Γεωργίον Κασκαρῆ γιὰ τὸν μισὸ μύλο (σιτηρῶν) ποῦ αὐτὸς εἶχε μεταβιβάσει (δωρίσει) στὸ μοναστήρι. Οἱ μύλοι ἀποτελοῦσαν σημαντικὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρῆγαν κεφάλαιο καὶ γνωρίζουμε ὅτι ἡ Μονὴ Πάτμου ἐνδιαφερόταν συστηματικὰ γιὰ τὴν ἀπόκτησίν τους⁴⁵. Στὴν περίπτωσις τοῦ μύλου τῆς Νάξου εἶναι κάπως δύσκολο νὰ κάνουμε λόγο γιὰ ἀγοραπωλησία, καθὼς τὸ ποσὸ τῶν τριῶν νομισμάτων ἦταν πολὺ μικρὸ ἔστω καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ ποσοστοῦ 50% τῆς κυριότητος ἑνὸς μύλου.

Ἐνα ἄλλο ἐρώτημα εἶναι μὲ ποῖο τρόπο ὁ Κλουβάτος εἶχε ἀποκτήσει τὸ χωράφι τῆς Μεσορράχης, τὸ ὁποῖο μεταβίβασε κατὰ πλήρη κυριότητα στὴ μονῆ Πάτμου.

40. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ἀμπέλι τῆς Βουκολίνας προσδιορίζεται μὲ βάση τὸ παρωνύμιον ἑνὸς παλαιότερου ἀγρολίπτη.

41. Ἀρχεϊακὸς φάκελλος 61, ἀρ.1.18-30.

42. Χατζάκης, *Αγοραπωλησιές ακινήτων*, 150-153.

43. Δ. Δημητρόπουλος, *Συμβάσεις ἀγροληπιῶν στὴ Νάξο κατὰ τὸν 16ο καὶ 17ο αι., στὸ: Πληθυσμοὶ καὶ οἰκισμοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου*, 210-211. Καρομπούλα - Ροδολάκης, *Vaticanus graecus 2639*, σ. 87-88.

44. Βλ. ἀναλυτικὰ Δημητρόπουλος, *Συμβάσεις*, 211-213 καὶ σημ. 14.

45. E. Zachariadou - N. Vatin, *Le monastère de Saint-Jean à Patmos et son environnement rural*, στὸ: *Ottoman Rural Societies and Economies (Halkyon Days in Crete VIII. A Symposium held in Rethymnon 13-15 January 2012)*, ed. E. Kolovos, Rethymno 2015, σ. 177-178.

Δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν σχετικά μὲ τὴ μορφή ποῦ εἶχε λάβει ἡ φεουδαρχική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομίας στὶς Κυκλάδες καὶ εἰδικότερα στὴ Νάξο. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ φεουδαρχία μὲ ἰδιότυπα χαρακτηριστικά, ὅπου κύριος διαμορφωτικός παράγοντας ἦταν τὸ βυζαντινὸ παρελθόν⁴⁶. Μποροῦμε ὥστόσο νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Γιώργης ἢ κάποιος πρόγονός του εἶχε ἀποκτήσει τὸ χωράφι τῆς Μεσσοράχης μὲ τὴν τυπικὴ σχέση τοῦ *μισιάρικου*, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐμπόδιζε τὸν κύριο νὰ ἐκποιήσει τὸ κτῆμα του. Σὲ περίπτωση πώλησης τοῦ ἀκινήτου ὁ κύριος πωλοῦσε οὐσιαστικά τὰ 3/4 τοῦ κτήματος, ἀφοῦ ὁ καλλιεργητὴς εἶχε ἤδη πληρώσει ὡς *παντίκιν* τὸ 1/4 τῆς ἀξίας τοῦ κτήματος⁴⁷. Ὁ καλλιεργητὴς ἦταν καὶ πιθανὸς ἀγοραστής. Ἴσως κάτι ἀνάλογο εἶχε συμβεῖ μὲ τὸ χωράφι τῆς Μεσσοράχης.

Τὸ 1592, ὅποτε ἡ Νάξος ὑπαγόταν ἀπευθείας στὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση, ἡ μονὴ Πάτμου δὲν ἦταν ἀπλῶς ἀποδέκτης μιᾶς δωρεᾶς, ἀλλὰ προέβαινε σὲ δικαιοπραξίες μὲ στόχο τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἀκίνητης περιουσίας ποῦ εἶχε ἀποκτήσει στὸ νησί. Τὰ ὀθωμανικὰ ἀρχεῖα αὐτῆς τῆς περιόδου στὴν Πάτμο παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἀπὸ τὴ Μονὴ ἀκίνητης περιουσίας στὴ γειτονικὴ Πάρο μὲσω ἀγοραπωλησιῶν. Ἀνάλογα παραδείγματα ὑπάρχουν καὶ γιὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου⁴⁸. Ἡ περίπτωση τῆς Νάξου ποῦ παρουσιάστηκε παραπάνω, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ τυπικὴ ἀγοραπωλησία, διαφοροποιεῖται σαφῶς ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ δωρεὰ ποῦ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς λαϊκῆς εὐσέβειας. Ἡ ἀναφορὰ μάλιστα σὲ ἐπιχωρίους *ἐπιτρόπους* ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση σχετικά μὲ τὴν ὑπαρξὴ μονίμων συμφερόντων στὴ Νάξο στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. Ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀμπελιῶν μὲ τὴ σχέση τοῦ *μισιάρικου* μέχρι τὰ τέλη τουλάχιστον τοῦ 16ου αἰ. ἦταν μιὰ ἀνάμνηση τοῦ φράγκικου παρελθόντος. Τὰ ἐπόμενα χρόνια ἡ Μονὴ ἐκμεταλλεύτηκε τὰ κτήματα τῆς Νάξου μὲ τὴ μέθοδο τῆς πάκτωσης, ἐνοικιάζοντάς τα δηλαδή, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὰ ἄλλα κτήματά της στὶς Κυκλάδες⁴⁹.

Ἡ δημιουργία τῆς ἀκίνητης περιουσίας τῆς μονῆς Πάτμου στὴ Νάξο θέτει ἀναπόφευκτα τὸ ζήτημα τῆς σχέσης της μὲ τὴ μονὴ τοῦ Χριστοῦ Φωτοδότη, ἡ ὁποία ὑπῆρξε μετόχι τῆς Πάτμου. Ὁστόσο, δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς πότε δημιουργήθηκε αὐτὴ ἡ σχέση. Οἱ γραπτὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν Φωτοδότη εἶναι πενιχρὲς μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. Τὸ μοναστήρι παρουσιάζει τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις, ἡ παλαιότερη ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι τοῦ 8ου αἰ. Τὸν 12ο αἰ. ἀνακαινίστηκε, πιθανῶς μὲ αὐτοκρατορικὴ χορηγία⁵⁰. Ὁ Μάρκος Α΄ Σανούδος παραχώρησε τὸ 1227 τὸ μοναστήρι στὴν Ἁγία Τριάδα τῶν Βενεδικτίνων στὸ Brondolo τῆς Βενετίας⁵¹. Τὸ 1558-1559 ὁ τελευταῖος δούκας Νάξου Ἰωάννης Δ΄ Crispo παραχώρησε στοὺς πατριαρχικοὺς ἐξάρχους τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης Δαβὶδ καὶ Ζαχαρία τὶς μονὲς τοῦ Φωτοδότη, τοῦ Ἁγίου Θαλα-

46. Slot, *Archipelagus turbatus*, τ. 1, σ. 37-48.

47. Χατζάκης, *Αγοραπωλησιές ακινήτων*, 169-170.

48. E. Zachariadou - N. Vatin, *Le monastère de Saint-Jean à Patmos et son environnement rural*, στο: *Ottoman Rural Societies and Economies (Halkyon Days in Crete VIII. A Symposium held in Rethymnon 13-15 January 2012)*, ἐκδ. E. Kolovos, Ρέθυμνο 2015, σ. 183.

49. Τερὰ Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου. Ἀρχεῖακὸς κώδικας 1001, f. 38v. Βλ. τὶς πακτώσεις τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Μῆλο (Ἀρχεῖακὸς κώδικας 1001, f. 34v) καὶ τὴ Σίφνο (Ἀρχεῖακὸς κώδικας 1001, f. 50v).

50. Βλ. Κ. Ασλανίδης, *Βυζαντινὴ ναοδομία στὴ Νάξο. Ἡ μετεξέλιξη ἀπὸ τὴν παλααιοχριστιανικὴ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ*, διδακτορικὴ διατριβή, Πάτρα 2014, σ. 74-79, γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ Φωτοδότη. Στὴν ἴδια μελέτη σχολιάζονται ἐνδελεχῶς οἱ μαρτυρίες σχετικά μὲ τὴν ὑποστήριξη ἐνὸς ὑψηλοῦ χορηγοῦ (ἴσως τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαακίου, γιοῦ τοῦ Ἀλεξίου Α΄) στὸ ἔργο τῆς ἀνακαίνισης τῆς μονῆς.

51. B. Lanfranchi-Strina, *I Benedettini in Ss. Trinita e San Michele Arcangelo in Brondolo*, Βενετία 1987, σ. 439. πρβλ. Β. Slot, Ἐνα δίπλωμα τοῦ Μάρκου Α΄ Σανούδου. Ἡ παραχώρηση τοῦ μοναστηρίου τοῦ Σωτήρα Χριστοῦ, τοῦ Φωτοδότη στὸ Τάγμα τῶν Βενεδικτίνων, Φλέα, τεύχος 7 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2005), σ. 4-8.

λαίου και τῆς Θεοτόκου στήν περιοχή τῆς Τραγαίας. Ἡ ἐξέλιξη μᾶς εἶναι γνωστή χάρις σέ μεταγενέστερη ἐπικύρωση τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ραφαὴλ Β΄ τὸ ἔτος 1605⁵². Εἶναι ὡστόσο ἀμφίβολο ἂν ἡ παραχώρηση στὸ πατριαρχεῖο ἔγινε πράξη, ἀφοῦ λίγο μετὰ τὸ 1605 ὁ μητροπολίτης Παροναξίας Ἰωσήφ ἀρνήθηκε νὰ καταβάλλει στὸν πατριαρχικὸ ἔξαρχο ποῦ μετέβη ἐπὶ τόπου τὸ *κανονικόν*⁵³. Ἐγγραφο τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχείου ποῦ χρονολογεῖται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἔτους 1633 ἀναφέρει ὅτι ὁ μητροπολίτης Παροναξίας διαπίστωσε κατόπιν σχετικῆς ἔρευνας ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ Φωτοδότη, κινητὰ καὶ ἀκίνητα, εἶχαν πωληθεῖ (*ἀποξενωμένων*) ἀπὸ προηγουμένους ἀρχιερεῖς σὲ ἰδιώτες προκειμένου τὰ χρήματα νὰ δοθοῦν γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τῆς μονῆς. Ὡστόσο δὲν εἶχε γίνει τίποτε μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Φωτοδότης νὰ ἐρμηθῆ (*ἠρέμισαν αὐτὸ παντελός*). Ὁ μητροπολίτης πῆρε τὴν πρωτοβουλία νὰ συνανεῖσει σὲ μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς πωλίσεις γῆς καὶ συμφώνησε μὲ δύο χωρικούς ποῦ εἶχαν φυτέψει ἀμπέλι σὲ τόπο ποῦ ἀνῆκε στὸν Φωτοδότη νὰ δίνουν κατ' ἔτος μία ποσότητα κρασιοῦ (*ἐννέα μιστάτα*) καὶ ἐφ' ἅπαξ τετρακόσια ἄσπρα *εἰς ἀνάκτησιν τοῦ μοναστηρίου*. Ὁ μητροπολίτης ὄρισε ὅτι κανένας διάδοχος του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀναθεωρήσει αὐτὲς τὶς ρυθμίσεις⁵⁴. Τὰ προαναφερθέντα δὲν συνάδουν μὲ τὴν εἰκόνα ἐνὸς μετοχίου τῆς Πάτμου, ἀλλὰ μὲ αὐτὴ μᾶς μονῆς ὑποκειμένης στὸν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο. Οἱ ἀρχερακοὶ κώδικες τῆς μητροπόλεως Παροναξίας ἀποκαλύπτουν ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰ. ὁ Φωτοδότης ἦταν ἀντικείμενο διεκδίκησης μεταξὺ τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς μητροπόλεως Παροναξίας⁵⁵.

Ἡ μονὴ τοῦ Χριστοῦ Φωτοδότη ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλα ἔγγραφα τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχείου ποῦ χρονολογοῦνται τὸν 17ο αἰ., χωρὶς ὡστόσο νὰ εἶναι σαφὴς ἡ σχέση της μὲ τὴν Πάτμο. Τὸ 1780 ὁ μητροπολίτης Νεόφυτος ἀναγνωρίζει τὸν ἰσχυρισμὸ τῆς μονῆς Πάτμου ὅτι ὁ Φωτοδότης ἦταν μετόχι της, ἀποδέχεται τὴν ὑποχρέωση νὰ στέλνει κάθε χρόνο ἓνα χρηματικὸ ποσὸ στὴν Πάτμο, ζητᾷ ὅμως ἀπὸ τὸν ἡγούμενο⁵⁶ νὰ τοῦ στείλει ἓνα ἀντίγραφο τοῦ βασιλικοῦ χρυσοβούλλου δυνάμει τοῦ ὁποῦ ὁ Φωτοδότης καθίστατο μετόχι τῆς Πάτμου⁵⁷. Εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ὑπῆρξε τέτοιο χρυσοβούλλο. Ἴσως ὁ προσφάτως χειροτονηθεὶς ἡγούμενος Γρηγόριος Ξένος ἐπανῆλθε σὲ κάποια διεκδίκηση ποῦ εἶχε προβληθεῖ παλαιότερα. Κλείνοντας αὐτὴ τὴν παραένθεση πρέπει νὰ ἐπισημανοῦμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Φωτοδότη καὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς σχέσης της μὲ τὴν μονὴ Πάτμου εἶναι ἓνα σημαντικὸ ἐρευνητικὸ ζητούμενο.

Οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου γνώρισαν ἴσως τὴ Νάξο ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἴδρυσης τῆς Μονῆς. Τὰ ταξίδια ποῦ ἔκαναν ἀπὸ καὶ πρὸς τὸν Εὐρύπιο (τὸν τόπο ἄλλωστε ὅπου πέθανε ὁ ὅσιος Χριστόδουλος) καὶ κυρίως στὴν Κρήτη⁵⁸ τοὺς ὀδήγησε πιθανῶς νὰ ἐκτιμήσουν τὰ ἀγκυροβόλια τῆς Νάξου. Τὸ κέντρο τῆς βυζαντινῆς Νάξου δὲν βρισκόταν στὴ σημερινὴ Χώρα, ἀλλὰ σὲ ὀρεινὸ σημεῖο στὰ νότια τοῦ νησιοῦ, στὸ κάστρο τοῦ Ἀπαλίου⁵⁹. Τὸ 1207 (ἢ τὸ 1212 σύμφωνα μὲ ἄλλη ἄποψη) τὸ Κάστρο

52. Ζερλέντης, *Γράμματα*, σ. 19-20. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος - Π. Δ. Μιχαηλίδης, *Ἡ νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου. Μία πηγὴ καὶ ἓνα τεκμήριο*, τ. Α΄, Ἀθῆνα 1987, ἀρ. 408.

53. Κρικρῆς, *Μετόχια*, σ. 180.

54. Ἀρχερακοὺς φάκελλος 61 ἀρ. 5.

55. Δ. Παντελιᾶ-Γριτσοπούλου, *Οἱ κώδικες τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Παροναξίας*, Ἀθῆνα 2019, σ. 110.

56. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν Γρηγόριο Ξένο, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε ἡγούμενος στὶς ἀρχὲς τοῦ ἔτους 1780 (Χρ. Φλωρεντῆς, Κατάλογος ἡγουμένων Πάτμου, ἀδημοσίευτος. Εὐχαριστῶ τὸν πατέρα Χρυσόστομο Φλωρεντῆ καὶ τὸν κύριο Ἰωάννη Μελιανὸ ποῦ ἔθεσαν ὑπ' ὄψιν μου τὴ μελέτη).

57. Ἀρχερακοὺς φάκελλος 61.

58. Miklosich - Müller, *Acta et diplomata*, τ. 6, ἀρ. 20 σ. 82-85.

59. Γιὰ τὸ Κάστρο τοῦ Ἀπαλίου διαθέτουμε πλέον τὶς εἰδικότερες μελέτες ποῦ ἔχουν δημοσιευτεῖ στὴν ὁμώνυμη ἐνότητα τοῦ τόμου *Naxos and the Insular Aegean, Insular responses to regional change*, ἐκδ. J. Crow

του Ἀπαλίου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀποτελέσει γιὰ περισσότερο ἀπὸ πέντε αἰῶνες τὸ οἰκιστικὸ καὶ ὄχρωματικὸ κέντρο τῆς βυζαντινῆς Νάξου, καταλίφθηκε ἀπὸ τὸν Μάρκο Σανούδο καὶ στὴ συνέχεια ἐγκαταλείφθηκε⁶⁰. Τὸ ἐπίγειο τοῦ Ἀπαλίου τοποθετεῖται στὰ νότια τοῦ νησιοῦ, πιθανῶς στὴν περιοχή Μαράθι⁶¹. Στὴν νότια ἀκτὴ τῆς Νάξου ὑπάρχει ἐπίσης τὸ φυσικὸ ἀγκυροβόλιο τῆς Πανέρμου. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν οἱ μοναχοὶ στὰ ταξίδια τους πρὸς τὴν Κρήτη ἀπὸ τὰ τέλη ἡδὴ τοῦ 11ου αἰ. νὰ εἶχαν γνωρίσει τὰ νότια παραλία τῆς Νάξου.

Ἀπὸ τὸ 1274 μέχρι τὸ 1290 περίπου ἡ μονὴ Πάτμου ἐπηρεάστηκε βαθεῖα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὴ, κρίση ποὺ συντάραξε τὴν Ἐκκλησίαν ὡς συνέπεια τοῦ λεγόμενου ἀρσενιατικοῦ σχίσματος. Ἐν συντομίᾳ, ἡ κρίση προκλήθηκε ἐξαιτίας τῆς ἀντικανονικῆς καθάρσεως τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου Αὐτῶρειανου καὶ τῶν διπλωματικῶν ἐλιγμῶν τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου. Ὁ τελευταῖος, προκειμένου νὰ διαλύσει τὸν συνασπισμὸ μεταξὺ τοῦ Καρόλου τοῦ Ἀνδεγαυοῦ, τῆς Βενετίας καὶ τοῦ πάπα ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, προχώρησε στὴν ὑπογραφή τῆς Ἐνώσεως τῆς ἀνατολικῆς μετὰ τὴ δυτικὴ ἐκκλησία στὴ Λυὼν τὸ ἔτος 1274. Ὁ εὐφυῆς αὐτὸς πολιτικὸς ἐλιγμὸς ἔσωσε τὸ Βυζάντιο, κόστισε ὡστόσο τὴν εἰρήνη στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ κράτους⁶². Πατριαρχικὸ σιγίλλιο τοῦ ἔτους 1292 ποὺ ἀπόκειται στὸ πατριαρχικὸ ἀρχεῖο σχολιάζει τὴν κρίση ἢ ὅποια εἶχε κλυδωνίσει τὴ μονὴ Πάτμου τὰ προηγούμενα χρόνια. Ὁ πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄ ἀναφέρεται σὲ αὐτὴ μετὰ τὴν ἔκφραση *ἐκκλησιαστικὴ ζάλη καὶ ταραχή*, ἢ ὅποια χρησιμοποιεῖται πάγια ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῆς περιόδου γιὰ νὰ περιγράψει τὸν κλονισμὸ ποὺ διπλῆ ἢ Ἐκκλησία. Ὁ ἱστορικὸς Γεώργιος Παχυμέρης, κύρια πηγὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ σχίσματος πολλοὶ μοναχοὶ ἐγκατέλειψαν τὶς μονές τους καὶ ἄρχισαν νὰ περιπλανῶνται ἀπὸ τόπο σὲ τόπο⁶³. Ἡ μονὴ Πάτμου δὲν ἔμεινε ἀμέτοχη, ἀφοῦ σύμφωνα μετὰ τὸν πατριάρχη Ἀθανάσιο, κατὰ τὴ διάρκειά του οἱ πῖο ἀξιόλογοι μοναχοὶ τὴν ἐγκατέλειψαν⁶⁴. Ἄν καὶ δὲν διαθέτουμε συγκεκριμένους πληροφορίες σχετικὰ μετὰ τοὺς τόπους ὅπου κατέφυγαν οἱ Πατμιῶτες, δὲν ἀποκλείεται ἡ Νάξος στὸ κεντρικὸ Αἰγαῖο καὶ σὲ κεντρικὴ σχετικὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Πάτμο νὰ ἦταν ἕνα τέτοιο σημεῖο γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ αὐτούς.

Ἡ πιθανότητα παρουσίας ὀπαδῶν τοῦ πατριάρχη Ἀρσενίου στὴ Νάξο ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς τοιχογραφίας τοῦ ἀγίου Ἀρσενίου, ἢ ὅποια χρονολογεῖται γύρω στὸ 1300. Ἡ τοιχογραφία σώζεται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου μεταξὺ τῶν Ἀγγιδίων καὶ τοῦ Παρατρέχου. Στὴν τοιχογραφία, ἢ ὅποια βρίσκεται σὲ τυφλὸ ἀψίδωμα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὁ ἅγιος Ἀρσένιος, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου σώζεται

and D. Hill (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, vol. 7), Norwegian Institute at Athens 2018. Σχετικὰ μετὰ τὸν οἰκιστικὸ, καὶ ὄχι ἀπλᾶ ὄχρωματικὸ, χαρακτῆρα τῆς τοποθεσίας, βλ. εἰδικότερα σ. 108-109, 139.

60. Τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησής τῆς κατάρτησής τῆς Νάξου ἀπὸ τὸν Sanudo, καθὼς καὶ τῆς σχέσεως ἀνάμεσα στὴν κατάρτησιν τῆς Νάξου καὶ τῆς Ἄνδρου ἔχει τεθεῖ ἐκ νέου ἀπὸ τὸν G. Saint-Guillain, *Les conquérants de l'archipel. L'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades*, στό: *Quarta crociata. Venezia-Bisanzio-Impero latino*, τ. I, Βενετία 2004, σ. 125-237.

61. K. Ødergård, *Kastro Apalirou and the Infrastructure of Southern Naxos*, στό: *Byzantine Naxos in the Light of Recent Research. Round Table, 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrad 23-27 August 2016*, σ. 10.

62. Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310). Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Ἀθήνα 1999.

63. Γεώργιος Παχυμέρης, *Georges Pachymères Relations historiques*, ἐκδ. A. Failler (CFHB XXIV/2) Παρίσι, σ. 379.29-381.16, 407.22-409.2

64. *Βυζαντινὰ ἐγγράφα τῆς μονῆς Πάτμου*, τ. 3. *Πατριαρχικά*, Ἀθήνα 2016, ἀρ. 8.14 -17 καὶ σ. 200-202.

καλά στην έπιγραφή, εικονίζεται ως συλλειτουργῶν ιεράρχης⁶⁵. Νεώτερος ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου σώζεται κοντὰ στὸ χωριὸ Ἁγερσανί, ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ παραφθορὰ τοῦ τοπωνυμίου Ἅγιος Ἀρσένιος⁶⁶. Τὸ φαινόμενο τῆς διάδοσης τῆς λατρείας τοῦ καθαιρεθέντος Ἀρσενίου ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα στὸ βυζαντινὸ κόσμον καὶ ιδιαίτερα στὴ νότια Πελοπόννησο⁶⁷.

Ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ποὺ παρατηρεῖται στὴ Νάξο κατὰ τὸν 13ο αἰ., καθὼς καὶ ἡ ἄνθησις τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τὸν 13ο καὶ τὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ., ἡ ὁποία εἶτε παίρνει τὴ μορφή ἐπαναζωγράφησης παλαιότερων τοιχογραφικῶν στρωμάτων, εἶτε αὐτὴ τῆς δημιουργίας νέων συνόλων, ἔχει προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν⁶⁸. Ὁ ἱστορικὸς (ὄχι εἰδικὰ ὁ ἱστορικὸς τῆς τέχνης) δὲν μπορεῖ νὰ μὴν παρατηρήσει τὸν μεγάλον ἀριθμὸ ἐκκλησιῶν ποὺ εἶναι ἀφιερωμένες στὸν Ἰωάννη τὸν Θεολόγον, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν ἐνδειξη γιὰ τὴν ιδιαίτερη τιμὴ στὸν Ἁγαπημένο μαθητὴ. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Θεολόγον στὸ Σαγκρί (θέση Αὐλωνίτσα) μὲ τοιχογραφίες τοῦ 11ου-13ου αἰ. (ὁ ναὸς χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 10ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ.)⁶⁹, στὴ θέση Κακνάδος μὲ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰ.⁷⁰ Ὁμώνυμοι ναοὶ τοῦ Θεολόγου σώζονται ἐπίσης στὰ Πελαί⁷¹, στ' Ἀδισαροῦ (πρῶτον ἡμισυ 9ου αἰ.)⁷², στὰ Γράμματα Ἀπειράνθου⁷³, στὸν Δανακὸ (8ος-9ος αἰ)⁷⁴, στ' Ἀφικλιῆ Ἀπειράνθου (8ος αἰ.)⁷⁵. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει ἐπίσης τὸν Θεολόγον στὴν Κάμινο Φιλωτίου (1314)⁷⁶ καὶ στὸν Καλόξυλο Φιλωτίου (τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται πιθανῶς τὸν 13^ο αἰ., ἐνῶ ὁ ναὸς ἀνῆκει στὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας)⁷⁷. Φυσικὰ, σὲ ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις πρόκειται πιθανῶς γιὰ μετονομασίες ναῶν σὲ μεταγενέστερες περιόδους. Ὡστόσο, καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔχουμε ἐνδείξεις τῆς διάδοσης τῆς τιμῆς στὸν Θεολόγον κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ μεταβυζαντινὰ ἔγγραφα, ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ναοὺς ἦταν οἰκογενειακοί. Τὸ 1731 σὲ προικοσύμφωνον περιλαμβάνεται μεταξὺ ἄλλων τὸ δικαίωμα τέλεσης τῆς πανηγύρεως τοῦ Ἁγίου Προκοπίου (8 Ἰουλίου) καὶ τοῦ

65. Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος*, Ἀθῆνα χ.χ., σ.102 ἀρ. 16 . Ὁ Χαράλαμπος Πέννας εἶχε χρονολογήσει παλαιότερα τὴν τοιχογραφία τὸν 15ο-16ο αἰ. (*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*, 60 (2005), Χρονικὰ Β 2, σ. 958). Ἡ Ἀλεξάνδρα Κωσταρέλλη (Α. Κωσταρέλλη, *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὸ 14ο αἰὶονα στὴ Νάξο: τὰ ακριβῶς χρονολογημένα μνημεῖα*, Διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιον Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 2013, σ. 97, 112, 199, *σποράδην*) χρονολογεῖ τὶς τοιχογραφίες στὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰώνα.

66. Γ. Μαστορόπουλος, *Γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ Ἁγερσανί Νάξου. Ἡ μαρτυρία μιᾶς βυζαντινῆς τοιχογραφίας, Νάξιακὰ Γράμματα* 12 (Ἰούλιος-Σεπτέμβριος 2014), σ. 35-37.

67. J. Albani, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien* (Hefte zur byzantinischen Archäologie und Kunst 6), Athen 2000, σ. 104 καὶ πίνακας 2.

68. Α. Μπτσάνη, *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὸν 13ο αἰώνα, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* 21 (2000), σ. 93-122, ἐδῶ σ. 93-95.

69. Γ. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος*, σ. 122. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, σ. 115-118.

70. Μαστορόπουλος, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος*, σ. 126.

71. Γ. Μαστορόπουλος, *Οἱ ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς τοῦ Φιλωτίου. Φιλωτί*, τ. 1, Ἀθῆνα 1986, σ. 100.

72. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, σ. 163-166.

73. Μπτσάνη, *Μνημειακὴ ζωγραφικὴ* σ. 96. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, σ. 97-101.

74. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, σ. 127-129.

75. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, 42-45.

76. Μαστορόπουλος, *Οἱ ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς τοῦ Φιλωτίου*, σ. 101-103.

77. Ν. Δρανδάκης, *Ἀρχαιολογικοὶ περίπατοι στὴ βυζαντινὴ Νάξο, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 13 (1985-1990), σ. 8-11. Ασλανίδης, *Ναοδομία*, σ. 119-123.

Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (26 Σεπτεμβρίου) σὲ κτῆμα ποῦ παραχωρεῖται ὡς προικῶ⁷⁸. Ἡ σύνδεση τῆς δεύτερης πανηγύρεως μὲ τὸν τρύγο εἶναι προφανής.

Περισσότερο εὐγλωττη εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου τοῦ Θεολόγου σὲ ναοὺς, σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις σὲ περίοπτη θέση. Στὴ θέση “τ’ Ἀδισαροῦ” κοντὰ στὸ χωριὸ Δαμαριώνας, σώζεται ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, ὁ ὁποῖος εἶναι κυρίως γνωστὸς γιὰ τὸ ἀρχικὸ στρῶμα ἀνεικονικῆς διακόσμησης ποῦ φέρει καὶ τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 9ου αἰ.⁷⁹ Ἀνεξαρτήτως τοῦ κρίσιμου ἐρωτήματος ἂν πρόκειται γιὰ μία συνειδητὴ εἰκονομαχικὴ ἐπιλογὴ διακόσμησης⁸⁰, αὐτὸ ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι στὴ μία ἀπὸ τὶς δύο δυτικὲς παραστάδες τοῦ ναοῦ σώζεται ὁλόσωμος ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἡ παράσταση ἀνήκει στὴ δευτέρη φάση εἰκονογράφησης τοῦ ναοῦ ποῦ χρονολογεῖται τὸν 13ο αἰ. καὶ θεωρεῖται ἔργο καλοῦ ἐργαστηρίου⁸¹.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Θεολόγου σὲ παραστάσεις Δέσης, ὅπου παίρνει τὴ θέση τοῦ συνήθως ἀπεικονιζόμενου Προδρόμου, δὲν εἶναι τυχαία. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο *στὰ Πελαῖ* (β’ μισὸ 13ου αἰ.) ὁ ἅγιος εἰκονίζεται στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας στὴν παράσταση τῆς Δέσης⁸². Στὸν ὁμώνυμο ναὸ στὰ Γράμματα Ἀπειράνθου, εἰκονίζεται στὴν κεντρικὴ ἀψίδα δεόμενος στὴ Θεοτόκο, καθὼς καὶ στὴν ἀψίδα τοῦ βορείου κλίτους. Στὴν Παναγία τῆς Γιαλλοῦς (τμήμα τοῦ διακόσμου εἶναι ἀκριβῶς χρονολογημένο τὸ 1288-1289), ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος εἰκονίζεται σὲ στάση 3/4 δεόμενος στὸν Χριστὸ στὸ νότιο ἀψίδωμα⁸³. Ὁ ναὸς εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα συλλογικὴ χορηγία μᾶς τοπικῆς κοινότητας⁸⁴. Στὸ ἴδιο μνημεῖο, στὸν κατακόρυφο τοῖχο τῆς ἀψίδας, εἰκονίζονται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ὁ Ἅγιος Μάμας, ὁ Ἅγιος Μιχαὴλ Μιλίτου καὶ ὁ Λεόντιος ὁ νέος, καθὼς καὶ οἱ ἱεράρχες Πολύκαρπος καὶ Ἐλευθέριος⁸⁵. Σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή, πρόκειται γιὰ ἀφιέρωση τοῦ Μιχαὴλ Τρ(;)μάκη καὶ τῆς συζύγου του Λεοντοῦς, οἱ ὁποῖοι μᾶλλον ἐπέλεξαν νὰ ἀπεικονίσουν τοὺς ἐπωνύμους ἁγίους τους⁸⁶. Ὁ ἅγιος Μάμας, μικρασιατικῆς καταγωγῆς, εἶναι πολὺ δημοφιλὴς ὡς προστάτης τῆς κτηνοτροφίας. Στὴ Νάξο εἶναι συχνὴ ἡ ἀπεικόνισί του, γεγονός ποῦ συνδέεται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ναοὶ ἀφιερωμένοι

78. Στ. Δ. Ἡμελλου – Στ. Ε. Ψαρρᾶ, *Νοταριακὲς πράξεις Φιλωτίου παπα-Στέφανου Ἀρώνη (1716-1742)*, Ἀθήνα 2011, ἀρ. 15.16-18.

79. Μ. Ἀγεμιάστου-Ποταμιάνου, Νέος ἀνεικονικός διάκοσμος ἐκκλησίας στὴ Νάξο. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στ’ Ἀδισαροῦ, *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Περίοδος Δ’, 12 (1984), σ. 329-379, ἐδῶ σ. 366, 369.

80. Ἀγεμιάστου-Ποταμιάνου, Νέος ἀνεικονικός διάκοσμος, σ. 369-379. Βλ. ἐπίσης τὴ μελέτη τῶν J. Craw - S. Turner, *The archeology of the aniconic churches at Naxos*, στί: *Naxos and the Insular Aegean*, σ. 223-237, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ ἐντάξει τοὺς ναοὺς μὲ ἀνεικονικὰ σύνολα στὴν ὀργάνωση τῆς ναξιακῆς ὑπαίθρου χώρας.

81. Ἀγεμιάστου-Ποταμιάνου, Νέος ἀνεικονικός διάκοσμος, σ. 338.

82. Γ. Μαστορόπουλος, *Οἱ ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς Φιλωτίου, Φιλώτι Α’*, Ἀθήνα 1986, σ. 100 εἰκόνα 16’ Μπ-τσάνη, Μνημειακὴ ζωγραφικὴ, σ. 96. Γιὰ τὸ ἐσχολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς συναπεικόνισης τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου σὲ σικνὲς Δέσης, βλ. Μ. Ἐμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμίσσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὁξύλιθο τῆς Εὐβοίας* (Ἀρχεῖο Εὐβοϊκῶν Μελετῶν. Παράρτημα 1), Ἀθήνα 1991, σ. 180-182.

83. Ν. Δρανδάκης, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Νάξου «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς» (1288-1289), *ΕΕΒΣ* 33 (1964), σ. 260-261.

84. Α. Μπτσάνη, Ἡ χορηγία στὶς Κυκλάδες ἀπὸ τὸν 6^ο μέχρι τὸν 14^ο αἰῶνα. Ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιγραφῶν *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006), σ. 391-446, σ. 403-404.

85. Δρανδάκης, «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς», σ. 259-260, 266. Στὸ Δίστομο Νάξου ὑπάρχει ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Πολύκαρπο (Μαστορόπουλος, Ἄγνωστες χρονολογημένες ἐπιγραφές, . Μπτσάνη, Χορηγία, ἀρ. 41).

86. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή, βλ. ἐπίσης Μπτσάνη, Χορηγία, ἐδῶ σ. 426. ἀρ. 37.

σέ αυτόν⁸⁷. Ὁ Λεόντιος ὁ νέος ταυτίστηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς μὲ τὸν γνωστὸ ἠγούμενο τῆς μονῆς Πάτμου, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη πατριάρχης Ἱεροσολύμων τὸ ἔτος 1176. Ἐχρειάζετο ἡ ἀποψη ὅτι τὰ ἀντιλατινικὰ αἰσθήματα τοῦ Λεοντίου εἶχαν προκαλέσει τὸν σεβασμὸ τῶν συγχρόνων του⁸⁸. Ἴσως ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀπλῶς μία ἔκφραση τιμῆς πρὸς τὴ Μονή, παρὰ μία δὴλωση ἀντιλατινικῶν αἰσθημάτων τῶν χωρικῶν. Στὸν Ἅγιο Στέφανο στὸ Τσικαλαριὸ (τέλη 13ου αἰ.) ὁ Θεολόγος εἰκονίζεται στὸ τύμπανο τοῦ βορείου τοῖχου μὲ τὴ Θεοτόκο Βρεφοκρατοῦσα καὶ τὸν ἅγιο Ἀντώνιο⁸⁹. Πιθανὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Θεολόγου στὴ Δέση τῆς ἀψίδας, στὴ θέση τοῦ Προδρόμου, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο στὴν Κάμνο Φιλωτίου (1314⁹⁰). Τέλος, ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰκονίζεται ὁλόσωμος καὶ μετωπικὸς σὲ διακριτὸ διάχωρο στὴ βόρεια παρεῖα τῆς νοτιοανατολικῆς παραστάδας στὸν ὁμώνυμο ναὸ στὸν Κακνάδο, ἔξω ἀπὸ τὸ Σαγκρὶ (ἀρχές 14^{ου} αἰ.)⁹¹.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ναῶν ἀφιερωμένων στὸν Θεολόγο καὶ οἱ ἀπεικονίσεις του ἐγγράφονται ἐνδεχομένως ὄχι μόνον στὸ πλαίσιο τῶν θεολογικῶν ἀνησυχιῶν τῶν καλλιτεχνῶν καὶ τῶν δωρητῶν ἀλλὰ ἐπίσης στὴν ἐπίδραση, ἄμεση ἢ ἕμμεση, μοναχῶν τῆς Πάτμου ποὺ εἶχαν ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν τοπικὴ κοινότητα. Ἡ περίοδος τοῦ ἀρσενιατικοῦ σχίσματος συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν ἀνθιση τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς στὴ Νάξο. Ὅρισμένα ζωγραφικὰ σύνολα ἔχουν συνδεθεῖ μὲ ἐπίλεκτα μέλη τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἀριστοκρατίας ποὺ κατέφυγαν στὸ νησὶ ἔξαιτίας τῆς ἀντίθεσής τους μὲ τὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η΄⁹². Ὡστόσο, ἔργα ὅπως αὐτὰ στὴν Παναγία τῆς Γιαλλοῦς παραπέμπουν περισσότερο σὲ τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ σὲ συλλογικὴ χορηγία μιᾶς τοπικῆς κοινότητας⁹³. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴ μονὴ Πάτμου καὶ τὴ Νάξο τὸν 15ο αἰ. διαφαίνονται ἀπὸ ἓνα σημείωμα τοῦ κώδικα Ρατμίας gr. 50 (10ος-11ος αἰ.). Σύμφωνα μὲ αὐτό, ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος ὀλοκλήρωσε τὴν ἀνάγνωση τοῦ κώδικα (ὁ ὁποῖος περιέχει κεφάλαια τῆς Ἱστορίας τοῦ Διοδώρου Σικελιώτου) τὴν ὀγδόη Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1466 στὴ Νάξο⁹⁴. Δὲν γνωρίζουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κώδικας, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στὴ Μονὴ Πάτμου, βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ

87. A. Tsilipakou, The Veneration of Saint Mamas in the Mediterranean. A traveller and border-defender saint. The case of Naxos in the Cyclades, στὸ: *Naxos and the Insular Aegean, Insular responses to regional change*, ἐκδ. J. Crow and D. Hill (Papers and Monographs from the Norwegian Institute at Athens, vol. 7), Norwegian Institute at Athens 2018, σ. 299-307.

88. Γ. Δημητροκάλλης, Περὶ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου Λεοντίου τοῦ Νέου ἐν Νάξῳ, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 35 (1966-1967), σ. 132-135. Σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία τοῦ Λεοντίου στοὺς Ἁγίους Τόπους καὶ τὴν ἀντίθεση τῶν Λατίνων, βλ. M. Kaplan, Un patriarche byzantin dans le royaume latin de Jérusalem: Léontios, Ὁ ἴδιος, *Pouvoirs, église et sainteté. Essais sur la société byzantine*, Παρίσι 2011, σ. 201-220, ἐδῶ σ. 204-208.

89. Δρανδάκης, «Ἀρχαιολογικοὶ περίπατοι», 39.

90. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένους βυζαντινὲς ἐπιγραφές, Ἐπιθεώρηση Τέχνης, τεύχος 92 Ἰούνιος 1962, σ. 798 Α. Κωσταρέλλη, *Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ τὸ 14ο αἰῶνα στὴ Νάξο*, 74. Ἡ ἴδια, The iconographic theme of the Deesis in the 14th century monumental painting in Naxos, στὸ: *Naxos and the Insular Aegean*, σ. 286.

91. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀδημοσίετες. Βλ. σύντομα, Μαστορόπουλος, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος*, 126, ἀρ. 42

92. E. Kountoura-Galaki, Decoding Byzantine Churches on Naxos in the Early Palaiologan Period: Motivations and Inevitable Necessities, στὸ: *Pour une poétique de Byzance. Hommage à Vassilis Katsaros*, ἐκδ. St. Efthymiadis – Ch. Messis – P. Odorico – I. D. Polemis, Παρίσι 2015, σ. 141-163. Ἡ ἴδια, Women living on Palaiologan Naxos: the Epigraphic Evidence, στὸ: *Women and Monasticism in the Medieval Eastern Mediterranean*, ἐκδ. E. Kountoura-Galaki – E. Mitsiou (National Hellenic Research Foundation. Institute of Historical Research. Section of Byzantine Research 23), Ἀθήνα 2019, σ. 162-186, ἐδῶ 168-178.

93. Δρανδάκης, «Παναγία στῆς Γιαλλοῦς», σ. 261-263.

94. Α. Κομίνης, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἵτοι νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, τ. Α', κώδικες 1-101, Ἀθήνα 1988, ἀρ. 50 σ. 126-127. Ὁ ἴδιος, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθήνα 1968, ἀρ. 43 σ. 25.

Γρηγορίου. Ωστόσο, η περίπτωση δεν ήταν μοναδική. Χάρης σὲ ἔγγραφο τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχείου πληροφοροῦμαστε ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. ἡ Μονὴ προμήθευε χειρόγραφα στὰ μετόχια τῆς, ἡ ἀκόμη δάνειζε χειρόγραφα σὲ μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς ποὺ ζοῦσαν στὰ ἀπέναντι μικρασιατικὰ παράλια, τὴ Σάμο, τὴ Λέρο, τὴν Κάλυμνο, ἀκόμη καὶ τὴν Κρήτη⁹⁵. Φαίνεται ὅτι ὁ λόγιος ἱερομόναχος Γρηγόριος ἦταν στενὸς γνώριμος μὲ τὴ μονὴ τοῦ Θεολόγου, χωρὶς ὡστόσο νὰ μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ ἡ σχέση ποὺ τὸν συνέδεε μὲ τὴν Πάτμο.

Ἡ ἱστορικὴ συγκυρία ἔφερε πιθανῶς σὲ ἐπαφὴ τοὺς Ναξιῶτες καὶ τοὺς μοναχοὺς τῆς Πάτμου ἥδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰ. Ἡ Μονὴ τοῦ Θεολόγου, συνδεδεμένη μὲ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ τὸ Βιβλίον τῆς Ἀποκάλυψης, ἀποτελοῦσε στὴ συνείδηση ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἓνα σπουδαῖο θρησκευτικὸ καὶ προσκυνηματικὸ κέντρο. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ναῶν ἀφιερωμένων στὸν Εὐαγγελιστὴ καὶ ἡ συχνὴ ἀπεικόνισή του, σὲ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις σὲ περίοπτη θέση, ἀποτελεῖ μία σχετικὴ ἔνδειξη. Ἡ γνωριμία ἄρχισε νὰ συνοδεύεται δειλὰ-δειλὰ ἀπὸ πῶς συγκεκριμένες ἐκφράσεις εὐσέβειας, μὲ τὴ μορφή ἐπισῶν χορηγιῶν σὲ εἶδος καθὼς καὶ μεμονωμένων δωρεῶν περιουσιακῶν στοιχείων. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰ. ἡ Μονή, οἱ ἀνάγκες τῆς ὁποίας σὲ εἶδη πρώτης ἀνάγκης ἀξάνονταν, ἀπέκτησε τὸ προνόμιο νὰ ἐξάγει ἀτελῶς σιτηρὰ, πιθανῶς κρασί καὶ οἰκοδομικὰ ὑλικά ἀπὸ τὸ δουκάτο τοῦ Αἰγαίου. Παμμῶτες καραβοκύρηδες ποὺ ἦταν ἀνερχόμενη οἰκονομικὴ δύναμη στὸν τόπο τους γνωρίζονταν μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῶν ἀστικῶν κέντρων καὶ συντελοῦσαν στὴν διάδοση τῆς φήμης τῆς Μονῆς⁹⁶. Μετὰ τὴν ἀπευθείας ἐπιβολὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἡ πολιτικὴ διεύρυνση τῆς ἀκίνητης περιουσίας τῆς Πάτμου καὶ ἴδρυση νέων μετοχιῶν συστηματοποιήθηκε καὶ δημιουργήθηκε ἡ βάση τοῦ μετοχίου τῆς Ἀξίας γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει πλούσιο ὑλικὸ τὸν 17ο καὶ κυρίως τὸν 18ο αἰ.

Ἄρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου

Ἀρχεῖακὸς Φάκελλος 61, ἀρ. 1 *

¹ Εἰς δόξαν Χ(ριστο)ῦ αμίν 1592 μηνί Ἰουνίου 7 ἔν τη Ναξία

² † ὁμπροστά εἰς τοὺς ἀξοπύστους (καὶ) παρακαλετοὺς μαρτίρους ευρισκό³μενοι ἔμοις καταπαρίας ο κύρ Δημήτρης ὁ Καρετζίας (καὶ) ἐγὼ ὁ Σταί⁴μάτις οΤούρος πυτρόπυ του ἁγίου Ἰω(άν)νου του Θεολόγου τῆς Πάτινος⁵ (καὶ) ἀπὸ το αλο μέρος ὁ κύρ Ἰάκωβος Χοματὰς ἀπο τὴν Δριμαλία φένεται⁶ ὅτι ὀλεγόμενος κυρ Γεῶργης τοῦ Χριστόφορου Κλουβάτου (καὶ) θελε ⁷ πάγι εἰστομὸ ναστήρι τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτινος (καὶ) ἥδοκεν (καὶ) ἐπροσίλοσε ⁸ εἰς το αὐτὸ μόναστήρι τοῦ μέγα Θεολόγου ἓνα κομάτι χωράφι ἐντοποθε⁹σιο τῆς Μεσωράχης (καὶ) εἰνε σίμπλιο τοῦ παπα Φράντζεσκόπουλου (καὶ) του κύρ ¹⁰ Γεῶργη Βέρνικου (καὶ) να ἴνε τοαυτὸ χωράφι τοῦ μόναστήριου τῆς ε¹¹ξουσίας του· ἀκόμη ἥδοκεν εἰς το αὐτο μόναστήρη δουκάτα τρία (ἴγουν) 3 ¹² καυτὰ διὰ τὴν ψυχὴ του θεόροντας η πατέρες πῶσαντος ὁ λεγόμενος Γεῶργης ¹³ εδοσε (καὶ) ἐπροσίλοσε εἰς το μόναστήρι το χωράφι το ανωθεν (καὶ) τα τρία ¹⁴ δουκάτα. Εἰργεψεν τῶν π(ατέ)ρων να του δόσου το ἀμπέλι τῆς Μαναριάς¹⁵ να το κρατί μισάρικο παντοτινά αὐτός και τα πεδοιά του κανοντάς το καλά ¹⁶ (καὶ) ἀδενίθελεν το κάνου καλά. Νανε ευγαλμένος ναχάνι (καὶ) τοὺς κόπους του ¹⁷ ποῦ

95. C. Astruc, Les listes de prêtres figurant au verso de l' inventaire du trésor et de la bibliothèque de Patmos dressé en septembre 1200, *Travaux et Mémoires* 12 (1994), σ. 498-499.

96. Γιὰ τὴν ἀνερχόμενη αὐτὴ ομάδα τῶν ἐμπόρων καὶ καραβοκύρηδων, βλ. Ε. Ζαχαριάδου, Στὴν Πάτμο το 16ο αἰώνα. Ὁ καραβοκύρης κα ἐπιχειρηματίας Διάκος τῆς Κρητικῆς, *Ερμηνεύσεις* 28 (2011), σ. 66-94.

*. Ἐύχαριστῶ τὴν συνάδελφο κ. Μάχη Ἀποστολοπούλου-Παῖζη γιὰ τὴν βοήθειά της στὴν ἀνάγνωση ὀρισμένων δύσκολων σημείων τοῦ ἐγγράφου.

ἐθέλουσι ἔχι καμομένους \\(καὶ) πάσκουλο ποῦ δοκε στο μοναστήρη// (καὶ) ἐγίρε-
ψε τον π(ατέ)ρων να του δόσου |¹⁸ και το ἄλο ἀμπέλι τῆς Βουκολίνας. Καὶ ο κῆρ
Ἰάκωβος ο Χοματὰς ὅσαν κολι|¹⁹ταράνος τὸν αὐτουνοῦ ἀμπελιού Βούκόλινας ναπάρη
στα χέρια του |²⁰ το λεγόμενο ἀμπέλι Βουκολίνας νατο κρατι (καὶ) αὐτὸς μυσάρηκα
παν|²¹τοτινᾶ κανοντὰς το καλά μετην κοντατζιόν πρεμετάρη (καὶ) ο|²²μπλιγᾶρετε αυ-
τος ὁ κῆρ Ἰάκωβος (καὶ) εἰ κληρονόμη του νατοκυ|²³βερνοῦ καλά, νικοκυράτα, νααρέ-
σι πάσα καλοῦ γεωργοῦ (καὶ) |²⁴καμοντὰς το καλά αὐτὸς (καὶ) τὰ πεδιὰν του (καὶ)
τὸ ἔχου πεδιόν πεδι|²⁵όντος. Εἰ δαὶ ἀλέος (καὶ) δεν ἴθελεν εἶστε καλά καμομένο να
βάνου |²⁶ καλοῦς ἀνθρώπους μία (καὶ) διδ να το θεοροῦ (καὶ) ὅτι ἀποφασίσου ὀ|²⁷μο-
λογῶντας ο κῆρ Δημίτρις ο Καρεντζίας (καὶ) ἐγὼ ο Σταμάτις ο Τοῦρος |²⁸ ἐπιτροπί
του αἰγίου Ἰω(άννου) πος ελάβαμεν κὲ περιλάβαμεν ἀπὸ |²⁹ τῶν ἀνοθεν κῆρ Ἰάκωβον
Χόματὰ δία τὸ παντίκυ τοῦ ἀμπε|³⁰λίου χρυσά τζικίνια του καλοῦ πέξου τρία ἴγουν
3 ταοπυα |³¹ τα ἐδόκαμεν τοῦ κῆρ Γεῶργη Κασκαρί διὰ τὸν ἐμυσῶ μύλω |³² ὅποῦ
ἄφισεν στὸ μοναστήρι τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτινος. Ἀκόμη ὅτι |³³ ἤθελεν ἐξαποστίλι
ὁ Θεὸς καὶ κάμυ το πράγμα, γις, δένδρη (καὶ) κρησι |³⁴ (καὶ) πάσα ἄλο ναπέρνει ὁ
Θεολόγος ταεμυσά δίχως κανενός |³⁵ γγᾶνος (καὶ) ο κόπγιστις το ἄλο ἐμυσῶ (καὶ) τὰ
ἐξῆς. (καὶ) διὰπύστοσπν |³⁶ τῆς παροῦσις {τῆς παροῦσας} παρακαλοῦ (καὶ) μάρτιρες
να γράψου |³⁷ ἀποχιρὸς τος

³⁸ Εγὼ Στάθις Πολίκαλὰς μάρτιρας σταἀνοθεν |

³⁹ Εγὼ Κοσταντῆς Ἀμπράμος μάρτιρας σταἀνοθεν |

⁴⁰ Μυχέλις Νταμουλῆς μάρτιρας |

⁴⁰ Εγὼ Σταμάτις οΤουρος βασιλικῆς ἀξίας (καὶ) νοτάριος ἔγραψα |⁴² το παρὸν

⁴³ Γεῶργιος ὁ Μενδρινὸς φανερός νοτάριος Ναξίας |⁴⁴ ἐκοπάρησα τὸ παρὸν ἀπο
το καθολικῶ μὰς |⁴⁵ κόπυας γραμὲν. ὑπὸ χειρὸς τοῦ σακελαρίου Δριμαλί(ας) |⁴⁶ π(α)
πὰ κῆρ Μάρκου Πολίτη

SUMMARY

NAXOS AND SAINT JOHN THE THEOLOGIAN'S MONASTERY IN PATMOS (13TH-16TH CENTURIES)

Maria Gerolymatou

Saint John the Theologian's Monastery in Patmos founded in 1088 was a major monastic center throughout the late byzantine and post byzantine periods. In the 16th century, following the ottoman conquest, the Monastery developed a dense network of *metochia* in the Cyclades. The oldest archival document pertaining to the possession of land property by the Monastery on Naxos dates from 1592. The document is edited and amply commented in this paper. However, there is evidence that the monks had already been familiar with Naxos for a long time. The purpose of this paper is to investigate the origins of the relations between the Monastery and Naxos. Textual and archeological evidence suggests that the Monastery had ties with the local population in the late 13th century. The so-called arsenite schism might have been related to this effect. This doesn't necessarily mean that the Monastery owned property on Naxos during this early period. Nevertheless, it seems that the locals venerated Saint John the Theologian and respected the Monastery and that there might have been communication through pilgrimage. Individual donations to the Monastery, attested already in the 15th century, became more frequent in the 16th century, when the *pax ottomanica* enabled the Monastery to acquire, through donation and purchase, lands in the Aegean.

